

Ain Mäesalu

OTEPÄÄ LINNUSE HÄVIMISDAATUMIST

On antud ülevaade, miks autor hakkas 1980. aastate keskel toetama hüpoteesi Otepää keskaegse linnuse hävimisest 1396. aastal. Ühtlasi on kriitiliselt vaetud mõningaid Jaak Mälli siinses ajakirjanumbris esitatud seisukohti. Lisaks on välja pakutud uus hüpotees Otepää kivilinnuse hävinguaja kohta.

Ain Mäesalu, Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, Lossi 3, 51003 Tartu, Eesti; ain.maesalu@ut.ee

Sissejuhatus

Otepää keskaegse linnuse hävimise ja mahajätmisega on seotud küllalt keerukad probleemid. Seda näitavad erinevad ajamäärangud, mida on pakutud ajaloolaste, arheoloogide ja vanema arhitektuuri uurijate töodes. Mitmele neist viitab Jaak Mäll oma artiklis¹, aga ei saa nõus olla väitega, et viimasel ajal on Otepää hävimisdaatumina saanud valitsevaks üksnes aasta 1396. Tegelikult on ühes kõige uuemas publikatsioonis pakutud, et Otepää linnus hüljati lõplikult hoopis pärast venelastega peetud sõda aastail 1480–1481 (Brotze 2006, 349–350).

Järgnevalt üritan selgitada, miks hakkasin 1980. aastate keskel pooldama Osvald Saadre ja Arkadi Molvõgini hüpoteesi Otepää linnuse hävimisest 1396. aastal (Saadre 1966, 49–50). Toetun siinkohal põhiliselt omal ajal tehtud väljakirjutustele, märkmetele ja 1987. aastal ÜTÜ ajalooringi kevadkonverentsi vilistlaspäeval peetud ettekande tekstile, mille põhiseisukohad ilmusid kahjuks ainult teesidena (Mäesalu 1987).² Seejärel analüüsin kriitilise pilguga Mälli artiklis esitatud seisukohti. Kuna selles kajastuvad tema enda hüpoteeside kõrval taas mõned varasemate uurijate väärtõlgendused, siis tuleb paratamatult nende kujunemislugu lahti seletada. Lõpuks pakun müntide ja mõningate leitud uemate määrangute põhjal välja uue hüpoteesi Otepää kivilinnuse hävinguaja kohta.

¹ Historiograafilises mõttes oluks korrektne ära tuua ka mitme veel varasema uurija seisukohad (Busse 1852; Gernet 1896; Löwis of Menar 1922). Neist olulisem on Axel von Gerneti uurimus, milles tehtud järeldused Otepää kivilinnuse mahajätmise kohta põhinevad samade dokumentide analüüsil, mida käsitleb oma artiklis Mäll.

² Tänapäeval võib muidugi ironiseerida ÜTÜ teeside ja Eesti Looduse üle, sest noorematel kolleegidel on raske ette kujutada, kui keeruline oli 1980. aastate noortel ajaloolastel oma uurimistöid avaldada. ÜTÜ teesid, mille väljaandmise suutsid meie tollased Tartu Ülikooli ajaloo professorid n-ö välja rääkida, olid TÜ aspirantide ja noorte õppejõudude jaoks üheks vähestest avaldamisvõimalustest üldse. Ka Eesti Loodus oli sel ajal ajaloolaste ja arheoloogide jaoks väga arvestatav ajakiri, kus õnnestus aeg-ajalt oma artikleid avaldada, ning pealegi luges seda ajakirja suur osa eesti rahvast. Tänu viitesüsteemi olemasolule peeti Eesti Loodust (erinevalt näiteks Horisondist) ühtlasi teaduslike väljaannete hulka kuuluvaks.

Miks loobusin esialgsest Otepää linnuse 15. sajandil edasikestmise hüpoteesist?

Otepää linnuse ajalooga hakkasin tegelema 1981. aastal, töötades läbi linnust käsitlevad senised uurimistööd ja kirjalikud allikad. Tagantjärele tunnistatan, et nende 15. sajandi dokumentide, eriti aga 1398. aasta läänilepingu analüüsimisel tekkisid minulgi esialgu enam-vähem samasugused mõtted, mida esitab Mäll oma artiklis. Tundus, et nimetatud dokumendid on tõsisel vastuolul hüpoteesiga, et Otepää linnus hävis ja jäeti maha juba 1396. aastal. Pealegi ei leidnud ma Saadre kirjatöödest selgeid viiteid vaadeldavatele allikatele ja seetõttu tekkis isegi teatud kahtlusi, kas ta üldse teadis nende olemasolust.

Otepää kaevamiste materjale läbi töötades pöörasin seetõttu küllalt suurt tähelepanu hilisematele leidudele, et selgitada, kas nende seas võiks olla ka 15. sajandi esemeid. Kuna Otepää linnuse kultuurkiht oli küllalt segatud ja leiutingimused kohati väga halvasti fikseeritud, siis kasutasin võrdlemiseks nii Eesti kui ka naabermaade keskaegsete linnuste ning linnade kaevamiste tulemusi käsitlevaid publikatsioone ja mõningaid leiukogusid. Nende põhjal sain päris hea ettekujutuse keskaegsetele muististele tüüpilistest leidudest. Esialgu aga ei õnnestunud Otepää leidude seast 15.–16. sajandile iseloomulikke esemeid avastada.

1983. aastal juhatasin päästekaevamisi Otepää linnamäe alumisel platool ja seal tuli välja üks kindlalt 15. sajandisse dateeritav münt – Tallinna šerf, mis oli vermitud pärast 1426. aastat ja mis andis aluse dateerida linnus ka veel 15. sajandisse (Mäesalu 1984, 365). Uus kaevamisleidude analüüs viis 1984. aasta talvel mõttele, et leiunimekirjas märgitud “pronkstoru tükid” võivad endast kujutada algelist püssi. Kuna aga saksa relvaajaloolaste järgi oli maailma vanim püss leitud Saksamaalt Tannenbergi linnuselt ja dateeritud 1399. aastasse, pakkus Otepää relva avastamine linnuse hävingukihi tuge kahtlusele, kas linnus jäeti maha 1396. aastal.

Põhjalikum analüüs näitas siiski, et ka Otepää püss võib pärineda 14. sajandi lõpust. Kirjalike allikate põhjal hakati Lääne-Euroopas esimesi käsitulirelvi valmistama juba 1370. aastatel. Ka Tallinnas valmistati püsse seni arvatust paar aastakümnet varem, s.o juba 1384. aastal. Tundus ka kahtlane arvata, et Tannenbergi püss, mis osaliselt sarnanes Otepää relvaga, olnuks valmistatud kindlasti 1399. aastal ehk siis vahetult enne seda, mil ta linnuse rusude alla sattus. Ometi tundsin suurt vastutust Otepää püssi paigutamisel 14. sajandi lõppu ja seetõttu kogusin peaaegu viis aastat veel andmeid ning mõtisklesin, enne kui julgesin avaldada esimese vastavat relva käsitleva artikli (Mäesalu 1989a).

Samal ajal uurisin mitmeid teisigi Otepää linnuselt saadud leiurühmi, nagu lukud ja võtmed, kannused, hobuserauad, vibu- ning ammunooleotsad, kaitserüüde detailid jne, aga kindlalt 15. sajandile iseloomulikke esemetüüpe ei õnnestunud nende seast leida. Üritasin süstematiseerida ja analüüsida ka keraamikat. Kuna Otepää linnus oli alates 7.–8. sajandist püsivalt kasutusel, siis esines leiukogudes savinõukilde väga arvukalt. Kahjuks polnud neid kaevamistel eriti täpselt fikseeritud ja seetõttu ei õnnestunud mul ponnistustest hoolimata selget kohaliku keraamika arengutüpoloogiat luua. Küll märkas, et nende seas puudusid Lõuna-Eesti muististe 15.–16. sajandi kihtidele tüüpilised nõuvormid.

Importkeraamikat oli veelgi keerukam analüüsida, sest 1980. aastatel oli meie raamatukogudes seda käsitlevat läänepoolset kirjandust väga napilt. Siiski torkasid silma mõned teistest erinevad killud, mis pärinesid sinakashalli värvi Raereni kivikeraamilisest nõust (nõudest?) ja kuulusid 15.–16. sajandisse. Ometi leidsin, et nende üksikute kildude ja ühe hõbemündi põhjal on vastustus-tundetu panna terve linnus eksisteerima veel sajaks või enamaks aastaks.

Need paar leidu võisid linnuse territooriumile sattuda ka hiljem, kui seal enam ei elatud. Näiteks esines linnamäe kõrval paiknenud Otepää keskaegse alevi kaevamisleidude seas mitmeid kindlalt 15.–16. sajandisse dateeritavaid importkeraamika kilde, mis aga puudusid linnuse leiukogudes. Sellest võis järeldada, et linnus oli tunduvalt varem maha jäetud. Otepää keskaegne

alev, mis kirjalike allikate põhjal eksisteeris veel 16. sajandi keskel, paiknes otse linnamäe kõrval. Alevi elanikud võisid aeg-ajalt viibida mahajäetud linnusel, kuhu jäi maha mõni ese. Pealegi selgus kaevamistel, et pärast linnuse mahajätmist on suur osa seal paiknenud ehitiste kive lahti toksitud ja ära veetud. Eeslinnuse kaitsemüürid olid kohati kuni vundamendini lammutatud. Ka tööliste viibimisest linnamäel võis maha jääda üksikuid esemeid. Sestap ei tohi muust leiust eristuvate üksikleidude põhjal teha järeldusi linnuse kui aktiivselt kasutatava kindlustatud elupaiga eksisteerimise kohta. Näiteks on Otepää kaevamistel leitud ka mitu 19. sajandi münti, aga kas need siis tõestavad, et ta oli sel ajal veel linnusena kasutusel?

Leidude uurimise kõrval valmistasid endiselt tõsist peavalu Otepää linnust puudutavad 14. sajandi lõpu ja 15. sajandi dokumendid. Teatud oluliste terminite (*borchsete*, *afgegangen* jne) tõlkimiseks andsid sõnastikud küllalt erinevaid võimalusi. Seetõttu pöördusin abipalvega professor Enn Tarveli poole ja seletasin, et mõningate dokumentide põhjal tundub, nagu eksisteeriuks Otepää linnus veel 15. sajandil, aga arheoloogilist ainet on sellest ajast ääretult napilt. Ta vaatas minu väljakirjutusi ja arutles põhjalikult dokumentides esinevate terminite erinevate tõlkimisvõimaluste üle. Tarvel arvas muuhulgas, et *borchsete* (*burchsete*, *borchgesete*) võib nendes lepingutes tähendada üksnes linnusvaldust, mille põhjal ei saa sugugi järeldada Otepää linnuse enda olemasolu sel ajal. 1398. aasta läänilepingus (LGU I, nr 150) kasutatud mõiste *afgegangen* kohta leidis ta, et seegi sõna on mitmetähenduslik ja seda annab tõlkida ka linnuse hävimise ehk n-ö otsasaamisena.

Lisaks vaatasin läbi mitmeid Tartu piiskopkonna ajalugu käsitlevaid baltisaksa ajaloolaste uurimusi ja allikapublikatsioone. Muuhulgas selgus, et enam-vähem sarnasele seisukohale *borchsete* tõlkimise-tõlgendamise küsimuses oli jõudnud ka Axel von Gernet (1896, 126), kelle arvates on Otepää linnust viimast korda ürikutes linnusena nimetatud 1386. aastal, seevastu hiljem üksnes kui *borchsete in Odenpäh*. Siinkohal on huvitav märkida, et Armin Tuulse vaidles esialgu oma käsikirjalises magistratöös von Gernetile selles küsimuses vastu ja arvas, et 1398. aasta läänilepingu põhjal võis Otepää linnus veel täiesti olemas olla (Neumann 1934, 11). Hilisemas, oma saksakeelses doktoritöös aga tunnustatud arhitektuuriajaloolane seda väidet enam ei esitanud (Tuulse 1942, 51–52). Oletasin, et küllap oli Tuulse vahepealsete aastate jooksul süvenenud ka omaaegsetesse linnuste-alase terminoloogia nüanssidesse ja jõudnud järeldusele, et selle dokumendi põhjal pole võimalik Otepää linnuse eksisteerimist tõestada.

Üritasin koguda infot ka Tartu piiskopi ja Liivimaa Ordu vahelise 1396. aasta sõja kohta. Selgus, et mõlemad pooled olid kogunud suurel hulgal sõjajõude ja orduväed vallutasid sama aasta suvel kõik Tartu piiskopkonna linnused, laastasid maad ning kogunesid seejärel Tartu alla (Girgensohn 1906). Otepää linnuse pealmistes kihtides esines märkimisväärsel hulgal rootsuga ammunooleotsi, aga mujalt Eestist oli leitud tunduvalt arvukamalt hoopis putkega eksemplare. Kuna rootsuga ammunooleotsi kasutasid väga arvukalt Saksa orduväe amburid ja kirjalike allikate andmetel sai Liivimaa ordumeister Wennemar von Brüggenei 1396. aastal oma käsutusse märkimisväärsele hulgal abivägesid Preisimaalt, siis tundus, et arheoloogilised leiud toetavad kirjalike allikate andmeid ning Otepää linnus võis piiramise käigus tõepoolest hävida.

Otepää mündid

Otepää linnuse hävimisaja määramisel peeti alates 1966. aastast kõige tähtsamaks sealt leitud münte (Saadre 1966, 49–50), mida oli määranud Saadre abilise tööotanud Molvõgin. Juba 1981. aasta sügisel pöördusin tema poole palvega saada Otepäält leitud müntide kohta täpsemat infot. Molvõgin teatas, et ta avalikustab vastavad andmed peagi, sest plaanib nendest omaette artikli avaldada, ja palus, et ma teeksin linnuselt leitud müntide täpse nimekirja koos leiandmetega. Leiunimekirjade ja -kogude läbivaatamisel sain andmeid Otepää linnuselt leitud 59 münti kohta. Hoolimata mitmest järjekordsest pärimisest, ei õnnestunud mul Molvõginilt mingeid täpsemaid dateeringuid saada. Küll aga vihjas meie tunnustatud numismaatik, et temal ei ole müntide põhjal mitte

mingisugust kahtlust Otepää linnuse hävimises 1396. aastal. Molvõgin seletas ühtlasi, et 1390. aastatel leidsid aset mündihalvendused, milliste probleemidega ta just tegelevat, ja vaadeldavate hõbemüntide spektraalanalüüs võimaldavat neid küllaltki täpselt dateerida.

Enda koostatud nimekirjast, milles olin ära märkinud müntide leiuasendid, sai selgeks, et Otepää linnuse hävimise küsimuses on olulise tähtsusega selle ühe ruumi põlengukihist mõne ruutmeetri suuruselt alalt leitud 26 hõbemünti. Arvatavasti oli tegemist ühe elaniku rahakukruga, mis linnuse põlemisel tulle jäi ja mille sisu laiali pudenes. Kuna tegu võis olla eelkõige käibel olevate müntidega, siis tundus, et nende dateering võib linnuse hävimise küsimuses anda tõepoolest üsnagi täpset infot.

Kuigi 1987. aastal ÜTÜ ajalooringi kevadkonverentsi vilistlaspäeval peetud ettekandes kaalusin üpris põhjalikult argumente, mis kõnelesid Otepää linnuse hävimise poolt 1396. aastal, ja ka neid, mis olid selle vastu, kaldusin lõpptulemusena siiski esimese variandi poole (Mäesalu 1987). Ühtlasi oli mulle selgeks saanud, et enne Molvõgini lubatud artikli ilmumist pole mul mõtet selle teemaga lähemalt tegelda ega mingit põhjalikumalt publikatsiooni avaldada.

Kuna kõige kaugemale olin jõudnud Otepäält leitud mitmesuguste relvade analüüsimisega, siis avaldasin järgnevatel aastatel mitu neid käsitlevat artiklit (Mäesalu 1989b; 1991; 1995). Valdav osa relvade pärines varasemast ajast ja üksikasjalikumalt polnud Otepää linnuse hävimisdaatumit nende käsitlemisel vajagi puudutada. Kõige hilisemad olid linnuselt leitud püssi kõrval veel kaks suurt rinnaplaati, aga kuna Lääne-Euroopas hakati seda tüüpi kaitserüüde elemente valmistama juba 1380. aastatel, siis ei tekkinud kahtlusi, miks ei võinud need Otepäale jõuda juba 1396. aastaks. Pärast 1993. aastat pole ma Otepää linnuse materjalidega enam aktiivsemalt tegelnud, sest nende analüüs nõuab sügavat pühendumist ja väga palju aega, mida pole aga teiste tööde ning uurimistemade kõrval kahjuks jätkunud.

Kriitiline pilguheit Jaak Mälli seisukohtadele

Kõigepealt peab tunnustama, et Mälli esitatud Tartu piiskopi 13. juulil 1398 vendadele Hermann ja Otto von Üksküllile antud läänilepingu (LGU I, nr 150) analüüs on huvitav ning loogiline. Ometi peab lisama, et tegemist on siiski selle dokumendi ühe tõlgendamisversiooniga, sest autor on välis- tanud teatud terminite teised tõlkevõimalused.

Siinkohal võiks vaadeldava dokumendi lahkamise küsimuses n-ö ehitada kiriku keset küla. Kõigepealt tunnistan, et enam kui 24 aasta eest tegin vea, kui üritasin seda läänilepingut kasutada ühe argumendina Otepää linnuse 1396. aasta hävingu tõestamisel, tegelikult selle sisu seda ühe- mõtteliselt siiski ei võimalda. Teisalt ei võimalda aga vaadeldav dokument kindlaks teha ka Otepää linnuse tollast füüsilist seisundit ega sedagi, kas sel ajal seal keegi üldse elas.

Ilmselt 1398. aasta läänilepingu mõjul on Mäll Otepää linnust seostanud järgnevalt üksnes von Üksküllide suguvõsaga (v.a 1475. aasta pandileping). Tegelikult olid lood Otepää linnuse või ikkagi üksnes selle juurde kuuluvate maavaldustega siiski keerulisemad. Nimelt on Mällil jäänud tähelepanuta üks dokument 27. märtsist 1418, mille kohaselt müüsid Hans ja Engelbrecht von Tiesenhausen mitme küla osade kõrval ka oma osa Otepää linnusest (või pigem ikkagi üksnes selle juurde kuuluvast maast) – *unse part des burchsetes zu Odenpäh* – Peter von Tiesenhausenile (LUB V, nr 2214). Pealegi jääb Otto von Ükskülli testamendist, mis koostati 13. juulil 1417 (LGU I, nr 197), mulje, et ta ise sel ajal enam Otepääl ei elanud, vaid pigem hoopis Pühajärve mõisas (*Hof Wollust*).³

³ Tegemist pole veel kindla tõestuse, vaid esialgse hüpoteesiga. Vaadeldava testamendi kõrval väärivad tunduvalt detailsemat analüüsi ka paar veidi hilisemat dokumenti (LGU I, nr 207, 208 jt), milles kajastub Herman von Ükskülli poja Claus von Ükskülli tüli oma vendade Otto ja Bertram von Ükskülliga isa ning onu (Otto von Ükskülli) päranduse ümber. Siinkohal on lihtsalt huvitav märkida, et mitme mõisa ja küla kõrval pole nendeski märgitud ei Otepää linnust ega selle juurde kuuluvaid maavaldusi.

Otepääl asunud maavaldusi puudutavate 15. sajandi teise poole dokumentide teatud terminite tõlkimine Mälli versioonis tekitab veelgi enam kahtlusi. Näiteks mida võis tähendada Peter von Ükskülli ja rüütel Bartholomeus von Tiesenhauseni vahel 1475. aastal sõlmitud pandilepingus märgitud Otepää “linnusvaldusest” välja arvatud *borch wall* (LGU I, nr 507)? Mäll on oma artiklis selle kõigepealt linnuseks tõlkinud, aga paar lauset allpool hoopis linnuse kindlustuseks. On vägagi küsitav, kas eksisteerivat kivilinnust nimetati ikka lihtsalt linnusevalliks. Sellist terminit võidi kasutada pigem Otepää linnuse lagunenu ja osaliselt ehk juba rohtunud ringmüüri varemete kohta.

Ühtlasi on raske mõista, kuidas sai Mäll nii 1475. aasta pandilepingust kui ka piiskop Johann Bertkowi 1477. aasta lääniõiguse lepingust välja lugeda Otepää linnusekiriku. Tegelikult on esimeses dokumendis märgitud üksnes Otepääl asunud maatükki, mis kuulus Püha Elisabethi vikaariasse (*dat lanth dat dar horet to sunte Ilseben vicarie*), ja teises kaht kella, mis asusid Otepääl Püha Elisabethi kabelis (*twe merklige clocken de varmals tome Odempe yn sunte Ylsbeten capelle ghewest syn*) (LGU I, nr 518). Püha Elisabethi kabelit (seekord isegi kirikuna) on lisaks veel nimetatud Otto von Ükskülli testamendis 1417. aastal (LGU I, nr 197), millist dokumenti on Mäll samuti vaadanud, aga selleski pole väidetud, et kabel asunuks Otepää linnuses.

Otepää linnuses oli kindlasti kabel, aga see kandis hoopis Püha Miikaeli nime. Kabeli olemasolu kohta esineb 14. sajandist ka dokumentaalseid tõendeid. Nii leiame ühest 1324. aasta 22. jaanuari kirjast Johannes Vishuseni nime, kes oli Otepää linnuse Püha Miikaeli kabeli vikaar (Arbusow 1913, 56). Sama kabelit Otepää linnuses on märgitud ka veel 1363. aastal – *capella sancti Michaelis in castro Odempe* (Motzki 1921, nr 124).⁴

Siinkohal tuleb lisada, et Elisabethi kabeli küsimuses tegi vea juba Tuulse, kes arvas samuti, et 1477. aasta lepingus nimetatud pühakoda asus Otepää linnuses (Tuulse 1942, 51–52).⁵ Tuntud linnusteuuriija selle näpuvea tõttu on ilmselt mitu hilisematki arhitektuuriajaloolast väitnud, et Otepää linnus eksisteeris veel 15. sajandil (Prints 1962, 50; Aluve 1993, 35). See oli aga ühtlasi ainus fakt, mida Tuulse Otepää linnuse 15. sajandi eksistentsi tõestamisel kasutas, sest teistele, näiteks ka Mälli tsiteeritud dokumentidele, pole tema doktoritöös ühtki viidet.

Saadre pole oma artiklites Elisabethi kabelit otseselt nimetanud, aga tema kaevamis-päevikutes ja kaevandijoonistel on Otepää linnuses ühe väljakaevatud ehitise varemeid korduvalt just sama nimega märgitud. Seega võib arvata, et vähemalt esialgu toetus ta Elisabethi kabeli küsimuses Tuulse seisukohale. Kuna juba esimestel kaevamishooaegadel 1950. aastate algul selgus, et Otepää linnus hävis suures tulekahjus ja et keskaja teisest poolest pärinevaid leide on seal väga vähe, siis otsis ta ilmselt esimest ajaloolist sõjasündmust pärast 1477. aastat, millega saaks seostada linnuse mahajätmist. Selleks tundus sobivat 1480.–1481. aasta sõda Venemaa ja Vana-Liivimaa vahel (Saadre 1955).

Tõepoolest, Pihkva II kroonika andmetel tungis 1481. aasta veebruaris-märtsis umbes 20 000-meheline Moskva, Novgorodi ja Pihkva vägi Lõuna-Eestisse, kus rüüstati laialdaselt, ning olulise saavutusena on märgitud kahe “linna” (*zopoda*) – Karksi ja Viljandi – äravõtmist (PL II, 223). Kui nende kõrval oleks maha põletatud ka Otepää linnus, siis leidnuks see leetopissis kindlasti olulise

⁴ Selle fakti toob ära ka Kaur Altoa (1999, 131), kellele Mäll on muus seoses viidanud. Tegelikult peaks teave Otepää linnuses asunud Miikaeli kabelist olema juba üldtuntud, sest alates 1994. aastast on seda märgitud vähemalt kahes “Eesti entsüklopeedia” köites (7. ja 12.).

⁵ Täienduseks võib veel lisada, et kuigi Axel von Gerneti uurimuse ilmumise ajaks 1896. aastal polnud Otepää linnuses asunud Püha Miikaeli kabeli kohta käivad ürikulised andmed veel publitseeritud, jõudis ta eelnimetatud dokumentide põhjal ometi järeldusele, et Püha Elisabethi kabel ei asunud mitte linnuses, vaid hoopis Otepää keskaegse alevi territooriumil (Gernet 1896, 75). Huvitav, et Tuulse, kes oma käsikirjalises magistritöös von Gernetile 1398. a läänilepingu küsimuses kõvasti vastu vaidles, ei pannud tuntud baltisaksa ajaloolase poolt Elisabethi kabeli lokaliseerimist tähele.

võiduna äramärkimist. Tegelikult puudub linnusel selleaegsele sõjategevusele viitav arheoloogiline aines. Näiteks kui varasemaid vene vürstide organiseeritud sõjakäike Otepää alla tõendavad väga hästi linnuselt leitud venelastele iseloomulikud nooleotsad (Mäesalu 1989b), siis ühtki idanaabritele tüüpilist 15. sajandi vibunooleteravikku pole seal avastatud.

Otepää linnuselt leitud Siegburgi lõõmutatud kivikeraamikat ja Waldenburgi kivikeraamikat käsitledes desorienteerib Mäll lugejaid, sest tema tekstist jääb mulje, nagu oluksid need mõlemad keraamikaliigid kasutusel üksnes 15. sajandil.⁶ Tegelikult valmistati Siegburgi lõõmutatud kivi- keraamikat küllalt laialdaselt juba 14. sajandi viimasel veerandil (Russow 2006, 48–50) ja umbes sama kehtib ka Waldenburgi toodangu kohta, kusjuures saksa arheoloogide arvates hakati viimast hiljemalt 1380. aastatest eksportima Põhja-Euroopasse (Russow 2006, 101–103). Olgu siinjuures veel lisatud, et kui Mälli hinnangul on Otepää linnuselt leitud keskaegse importkeraamika katkeid “arvestatavates kogustes”, siis Erki Russowi arvates (suuliselt autorile) esineb seal seda leiuliiki teiste Eesti keskaegsete muististega võrreldes kuidagi kummaliselt tagasihoidlikul määral.

Tõeliselt hämmastav on aga Mälli lõppjärelendus, milles ta nõuab, et edaspidi tuleb Otepää linnuse arheoloogiliste leidude käsitlemisel kasutada linnuse mahajätmise küsimuses Tuulse seisukohta, milleks oli teatavasti “orduriigi lõpuaja paiku”. Eesti keskaegsetest linnustest on ometi just Otepääl läbi viidud kõige mahukamad kaevamised ja kogutud kõige arvukamalt leide, aga nüüd siis arvatakse, et nende põhjal ei saa midagi väita ning tuleb tagasi pöörduda aega, mil seda linnust polnud veel arheoloogiliselt uuritud! Sellise nõudmisega seab Mäll kahtluse alla kaudselt kogu meie keskaja arheoloogilise uurimise vajalikkuse ja mõttekuse.

Otepää linnuse hävingu uuest dateerimisest

Tegelikult on mul aeg-ajalt ikka ja jälle tekkinud teatud kahtlusi Otepää linnuse 1396. aasta hävingu küsimuses. Linnuselt on välja kaevatud väga rikkalik ja mitmekesine leiuaaines ning kõiki üksikesemeid pole senini õnnestunud piisava põhjalikkusega ajaliselt määratleda. Näiteks pälvisid juba algusest peale tähelepanu mitme raamatu luksuslikud kaunistused, mille hulgas esineb kullatud, hõbedast ja mäekristallist detaile. Tegemist on ka läänepoolse Euroopa ulatuses väga haruldaste leidudega. Kuna 1980. aastate keskel oli meie raamatukogudes selleteemalist kirjandust väga napilt, siis ei õnnestunud neid kuidagi täpsemalt määratleda. Konsulterisin ka köitekunsti ajaloo asjatundja Endel Valk-Falkiga, kes pidas neid üliharuldasteks 14. sajandi raamatute kaunistusteks. Kirjakunsti ajaloo parim spetsialist Villu Toots leidis neil asuvate kirjade põhjal, et tegemist võiks olla 14. sajandile iseloomulike tähekujudega.

Kuna tundus, et nimetatud leidude käsitlemine nõuab vanema köitekunsti ajaloost tõsisid eelteadmisi, siis olen hiljemgi vaadeldavaid detaile näidanud mitmele raamatuajaloo uurijale, aga initsiatiivi uurimiseks on üles näidanud ainult kirikuloolane Meelis Friedenthal. Nimelt leidis ta 2007. aasta sügisel, et Otepää linnuselt avastatud lukkumi haakplaat esindab köitekunsti vanema ajaloo paari asjatundja uuemate publikatsioonide järgi tüüpi, mis tuli kasutusele 14. sajandi lõpul ja hakkas laiemalt levima alles 15. sajandil.⁷ Selgus, et varaseim nimetatud tüüpi lukkum on mujal dateeritud 1398. aastasse, ja kui Otepää linnus hävis tõesti 1396. aastal, siis oleks meie leid kõige vanem maailmas! Kuna omal ajal sai Otepäält leitud püss juba nimetatud üheks maailma vanimaks tänaseni säilinud käsitulirelvaks, siis raamatudetaili analoogiline vanus tundus uskumatuna. Friedenthaliga probleemi üle arutledes selgus, et ka tema arvates on eespool vaadeldud Otepääd puudutavates

⁶ Ingliskeelses resümees dateerib Mäll vaadeldavad keraamikaleiud isegi 15. sajandi teise poolde ja 16. sajandi algusse.

⁷ Lähemalt on ta seda analüüsinud oma doktoritöös (Friedenthal 2008, 36, viide 81).

14. sajandi lõpu ja 15. sajandi dokumentides esinevad olulised terminid mitmeti tõlgitavad ning kindlat vastust need linnuse eksisteerimise kohta ei anna.

Otepää linnuse põlengukihist leitud 26 münti vaatas uuesti üle Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi numismaatik Mauri Kiudsoo. Selgus, et viimasel ajal on täpsustunud mitme münditüübi määrangud (vt Kiudsoo artikkel käesolevas ajakirjanumbris). Kui need müntide dateeringud paika peavad, siis on selge, et suur tulekahju Otepää linnuses ei saanud aset leida 1396. aastal. Ühe täpsemini dateeritava Tallinna *lübische* põhjal võib arvata, et see juhtus umbes kümme või isegi kakskümmend aastat hiljem. Kuna selle münti käibeloleku perioodi pikkust ja teiste täpset verimisaega ei saa kindlaks teha, siis tuleks linnuse võimalikule hävimisdaatumile igaks juhuks veel mõned aastad juurde liita. Piiriks võiks olla Liivimaa mündireform (1422–1426), sest selle käigus vermitud uusi münte Otepää linnuse põlengukihi 26 hõberaha seas ei esinenud.

Otepää kivilinnuse hävinguaja kindlakstegemine on seega juba pikka aega numismaatikute määrangute pantvangis olnud ja nii on see ka praegu. Kirjalikes allikates linnuse põleng kahjuks ei kajastu ja mõned 15. sajandi dokumendid, kus on märgitud Otepää “linnusvaldust”, ei võimalda linnuse kui elupaiga edasipüsimist ühemõtteliselt siiski tuvastada.

Otepää linnuselt avastatud leiuainesest on dateerimise jaoks tähtsal kohal importkeraamika, sest läänepoolses Euroopas on paaril viimasel aastakümnel keskaegse keraamika uurimisega väga intensiivselt tegeldud ja mitmete nõutüüpide valmistamisajad küllalt täpselt kindlaks määratud. Russowi arvates (suuliselt autorile), on täiesti tõenäoline, et Otepäält leitud Siegburgi lõõmutatud kivi-keraamika ja Waldenburgi kivikeraamilised nõud võisid sinna jõuda juba 14. sajandi lõpul või 15. sajandi kahel esimesel aastakümnel.

Valdavat osa keskaegsetest metallesemetest, mida olen põhjalikumalt uurinud, pole kahjuks võimalik isegi paarikümne aasta täpsusega dateerida. Eriti kehtib see mitmesuguste töö- ja tarberiistade kohta, veidi parem on seis mõningate 14.–15. sajandi relvade osas. Ühtlasi tuleb arvestada sedagi, et kui me teatud esemetüübi käibeletuleku suudamegi enam-vähem kümnekonna aasta täpsusega paika panna, siis muistiselt avastatud konkreetsete esemete kasutusaega on väga raske kindlaks teha – need võisid käibel olla mitukümmend aastat või kauemgi. Näiteks Otepää linnuselt avastatud kõige hilisemad relvastusega seotud leiud (pronkspüss, kaks suurt rinnaplaati ja brigantiinide detailid) võisid nii esemetüpoloogiaid kui kirjalikke allikaid arvestades üpris suure tõenäosusega jõuda sinna ikkagi juba vähemalt 1396. aastal, sest sel ajal oli vastuseis Tartu piiskopi ning Liivimaa Ordu vahel väga tõsine ja mõlemad pooled tegid põhjalikke ettevalmistusi sõjategevuseks (Girgensohn 1906). Linnuse põlengukihti võisid need esemed sattuda aga alles paarkümmend aastat hiljem.

Otepää linnuse hävingut on varasemal ajal juba mitmel korral üritatud seostada kirjalikest allikatest tuntud sõjasündmustega. 15. sajandi esimestest aastakümnetest pole teada midagi sellist, mis võinuks puudutada Otepääd. Seega võib arvata, et katastroof juhtus mingil muul põhjusel, näiteks võib-olla lihtsalt hooletul ümberkäimisel tulega. Siit kerkib kohe aga oluline vastuolu. Kas üks tavaline n-õ olmetulekahju hõlmas ikka kogu küllaltki suurt kivilinnust ja lisaks madalamal platool asunud eeslinnust, mis oli kivimüüriaga veel kaheks osaks jagatud? Pealegi, kas selle tulekahju tõttu, mis ei pruukinud siiski kõiki hooneid puudutada, oli ikka vaja kogu linnus maha jätta? On üpris loogiline arvata, et osa hooneid võis terveks jääda ja neid oleks saanud edaspidigi kasutada, näiteks kas või laopaigana. Ühtlasi võisid tulekahjus ka põlengutsooni kivihoonete müürid püsti jääda ja kindlasti oluks odavam nende hoonete taastamine kui uue elupaiga rajamine kuhugi mujale.

Praeguse uurimisseisu juures pole nendele küsimustele ja oletustele võimalik ammendavalt vastata, sest seni on kaevamised hõlmanud põhjalikumalt linnuse põhja- ja kirdeosa, osaliselt ka paari läänekülje ruumi⁸, kaevandid eeslinnuse alal on olnud aga tunduvalt väiksemad. Võimatu on

⁸ Kahjuks on linnuse läänekülje ruumides 1960. aastate lõpul ja 1970. aastate algul läbi viidud kaevamiste dokumentatsioon kõige puudulikum.

ennustada, milline pilt avaneb linnuse veel väljakaevamata osades ja milliseid järeldusi võib sealt avastatu põhjal teha.

Arheoloogiliselt põhjalikumalt uuritud linnuse põhja- ja kirdekülje hooned olid tulekahjus katastroofiliselt hävinud. Ilmselt olid kahekorruseliste hoonete ülemised osad alla varisenud ja tekitanud umbes 2–3 m paksuse rusukihi. Ulatuslike purustuste põhjuste selgitamiseks tuleb siinkohal tähelepanu juhtida mõningatele leidudele. Nimelt avastati linnuse kaevamisel mitmesuguseid relvi ja kaitserüüde osi. Nende hulgas esinenud püssi ja 59 suurtükikuuliga seoses võib arvata, et kusagil linnuses asus ka tünn (või isegi paar) püssirohtu. Kui see tulle jäi, pole põhjust imestada, miks teatud linnuseosade purustused nõnda suured olid.

Relvastuse arengu seisukohast vaadates polnud Otepää linnust sõjalise kindlustusena siiski enam mõtet taastada, õigemini oleks see osutunud väga keerukaks ja kulukaks. Osa linnuse kaitsemüüre olid peaaegu 200 aastat vanad ja uute relvade – suurtükide – vastu kindlasti liiga nõrgad. Samuti paiknes linnus strateegiliselt ebasoodsas kohas – orust esilekerkival mäel. 15. sajandi teisel kümnendil kasutati juba piisava võimsusega piiramissuurtükke, mis seatuna selle oru servale oleksid suutnud linnuse kaitsemüürid kergesti puruks lasta. Kuna linnuse ringmüür paiknes küllalt järsunõlvalise mäe serval, siis polnud selle ette võimalik kuhjata ka täiendavaid muldkindlustusi.

Põlengu tagajärjel kuhjus pealinnuse sissekäigu kohale umbes 3 m kõrgune rusuhunnik. Kuna sissekäiguni viiv tee, mis on praeguseks uuesti lahti kaevatud, oli niigi küllaltki järsk, võib arvata, et sellele lisandunud kõrgest rusuhunnikust ülekäimine osutus küllaltki ebamugavaks.⁹ Kui oletada, et põleng Otepää linnuses toimus enne 1417. aastat, siis võib küsida: kas selleks ajaks juba eakas vanahärra Otto von Üksküll ikka soovis elada poolpõlenud linnuses ja pidevalt üle rusuhunnikute ukerdada? Kuna tegemist oli küllaltki rikka mehega, siis võis ta näiteks kohe alustada Pühajärve mõisa (*Hof Wollust*) või seal mõne uue hoone ehitamist, ja selleks võidi ühtlasi kasutada ka Otepää linnuse kive.¹⁰ Otto von Ükskülli testamendist, mis koostati 13. juulil 1417 (LGU I, nr 197) ja mida peetakse vahel ühtlasi Pühajärve mõisa esmamainimiseks kirjalikes allikates, jääb mulje, et sel ajal võis ta elada juba seal. Muidugi on see Otto von Ükskülli ümberasumise lugu üksnes hüpotees, mida on küllalt raske tõestada. Samas on aga veelgi raskem tõestada, et ta oleks oma elupäevade lõpuni Otepää linnuses elanud, millise oletuse võib vähemalt kaudselt Mälli artiklist välja lugeda.

Kokkuvõte

Ligikaudu veerand sajandi eest üritatud katse tõestada hüpoteesi Otepää linnuse hävimisest ja mahajätmisest 1396. aastal põhines selleaegsel arheoloogia ning numismaatika uurimisseisul ja -võimalustel. Tagantjärele tarkusena tuleb küll tunnistada üht viga, et selle hüpoteesi tõestamiseks kasutasin teiste argumentide kõrval ka Tartu piiskopi 13. juulil 1398 vendadele Hermann ja Otto von Üksküllile antud läänilepingut, mida vaadeldav dokument siiski ühemõtteliselt ei võimalda.

Ühtlasi ei võimalda see läänileping ega ka teised 15. sajandist pärinevad kirjalikud allikad Otepää linnuse edasipüsimit ühemõtteliselt tõestada, nagu seda on üritanud teha Mäll oma artiklis. Nõustuda ei saa ka tema lõppjäreldusega, et tuleks uuesti kasutusele võtta Tuulse 1942. aastal püstitatud hüpotees Otepää linnuse hävingust ja mahajätmisest “orduriigi lõpuaja paiku”, kuna see

⁹ Sissekäigu kohale kuhjunud rusuhunniku tõttu ei taha ka uskuda, et pärast tulekahju oleks linnuse lõuna- ja lääneosa terveks jäänud hooneid võidud näiteks laopaigana kasutada.

¹⁰ Kivide äravedamine jätkus kindlasti ka järgnevatel aastatel ja aastakümnetel. Seda võisid teha näiteks kõrval asuva Otepää alevi elanikud. 1982. aasta arheoloogilistel uurimistöodel puhastati läbi keskaegse alevi territooriumi rajatud soojustrassi süvendi seinu (vt Mäesalu 1983), kust leiti samasuguste mõõtmete ja koostisega telliseid, mida oli kasutatud linnuse ehitamisel.

toetus vaid ühele ning kahjuks ekslikult tõlgendatud faktile, et 1477. aasta dokumendis nimetatud Püha Elisabethi kabel paiknes Otepää linnuses. Tegelikult asus sellenimeline pühakoda siiski mujal, tõenäoliselt Otepää alevis; linnuses paiknes hoopis Püha Miikaeli kabel, mille kohta on dokumentaalseid tõendeid aastatest 1324 ja 1363.

Otepää linnuselt avastatud müntide praegused määrangud võimaldavad suure tulekahju ja tõenäoliselt ka linnuse mahajätmise dateerida seni arvatust (1396) mõnevõrra hilisemaks, aga siiski varasemaks Liivimaa mündireformist (1422–1426). Seda kinnitab ka teiste arheoloogiliste leidude praegune uurimisseis. Paar hilisemat 15.–16. sajandist pärinevat arheoloogilist eset võisid linnuse territooriumile sattuda siis, kui seda ei kasutatud enam aktiivse elupaiga ja kindlustusena.

Lõpetuseks võib veel lisada, et arheoloogia, eriti keskaja arheoloogia areng on viimasel paaril aastakümnel olnud muljet avaldavalt kiire. Arvukad uued leiud, järkjärgulised täpsustused esemetete tüpoloogiate ja üha täpsemaks muutuvad dateeringud võimaldavad varasemaid seisukohti ning hüpoteese ümber hinnata. Kui 19.–20. sajandil, mil arheoloogiaga tegelejaid oli vähem, surid paljud arheoloogid teadmisele, et nende poolt väljapakutu on ainuõige, siis tänapäeval tekib vahel võimalus ka ise vigu tunnustada ja oma varasemaid seisukohti parandada; mõnel nooremal kolleegil tuleb seda ilmselt mitugi korda teha, eriti siis, kui ta teeb järeldusi allikmaterjale vaid pealiskaudselt üle vaadates.

Tänuavaldus

Uuringut toetas Euroopa Liit läbi Euroopa Regionaalarengu Fondi (Kultuuriteooria Tippkeskus).

Kasutatud kirjandus

- Altoa, K.** 1999. Otepää piiskopilinnus. (Eesti Arhitektuur, 4.) Valgus, Tallinn, 131–132.
- Aluve, K.** 1993. Eesti keskaegsed linnused. Valgus, Tallinn.
- Arbusow, L.** 1913. Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert. Dritter Nachtrag. Mitau.
- Brotze, J. C.** 2006. Estonica. Estopol OÜ, Tallinn.
- Busse, K. H.** 1852. Die Burg Odenpäh und ihre frühere Bedeutung. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands. Bd. 6. Riga, 323–354.
- Friedenthal, M.** 2008. Tallinna Linnaarhiivi Tractatus moralis de oculo. (Dissertationes Theologiae Universitatis Tartuensis, 13.) Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu.
- Gernet, A.** 1896. Verfassungsgeschichte des Bisthums Dorpat bis zur Ausbildung der Landstände. Reval.
- Girgensohn, P.** 1906. Die Inkorporationspolitik des Deutschen Ordens in Livland 1378–1397. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, XX: 1, 323–354.
- LGU I** = Livländische Güterurkunden (aus den Jahren 1207–1500). Bd. I. Hrsg. von H. V. Bruiningk & N. Busch. Riga, 1908.
- LUB V** = Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch. Hrsg. von F. G. v. Bunge. Bd. V. Riga, 1867.
- Löwis of Menar, K.** 1922. Burgenlexicon für Alt-Livland. Riga.
- Motzki, A.** 1921. Livonica aus dem Suplikenregistern von Avignon (1342 Okt. 11 – 1366 Mai 9). (Mittheilungen aus der livländischen Geschichte. Hrsg. von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga. Bd. XXI, Heft 2.) Riga.
- Mäesalu, A.** 1983. = **Мяэсалу А.** К вопросу истории поселений в Отепя. – TATÜ, 32: 4, 337–339.
- Mäesalu, A.** 1984. = **Мяэсалу А.** Форбург городища Отепя. – TATÜ, 33: 4, 363–366.

- Mäesalu, A.** 1987. Otepää keskaegse linnuse lõpp. – ÜTÜ humanitaar-, täppis- ja loodusteadusteilase konverentsi teesid. Ajalugu. Tartu, 3–4.
- Mäesalu, A.** 1989a. Kas Otepää püss on üks maailma vanimaid käsitulirelvi? – *Kleio*, 1, 26–30.
- Mäesalu, A.** 1989b. Otepää linnuse nooleotsad ajalooliste seoste ja sündmuste kajastajana. – Allikaõpetuslikke uurimusi. (Eesti ajaloo küsimusi, XI. Tartu Ülikooli Toimetised, 851.) Tartu, 27–46.
- Mäesalu, A.** 1991. Otepää linnuse ammuoleotsad. – Arheoloogiline kogumik. Toim V. Lang & L. Jaanits. (MT, 1.) Tallinn, 163–181.
- Mäesalu, A.** 1995. 12.–14. sajandi kaitserüüd Otepää linnuse leidude põhjal. – Eesti arheoloogia historiograafilisi, teoreetilisi ja kultuuriajaloolisi aspekte. Toim V. Lang. (MT, 3.) Tallinn, 326–359.
- Neumann, A.** 1934. Eesti lossid: kronoloogia ja plaanitüübid. Magistritöö. Tartu. Käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus.
- PL** = Псковские летописи, II. Полное собрание русских летописей. Том V. Москва, 2000.
- Prints, O.** 1962. Otepää piiskopilinnuse varemete 1960. a. konserveerimistööde aruanne. Tallinn. Käsikiri Eesti Muinsuskaitseameti arhiivis.
- Russow, E.** 2006. Importkeraamika Lääne-Eesti linnades 13.–17. sajandil. Tallinn.
- Saadre, O.** 1955. = **Саадре О.** Некоторые результаты раскопок городища Отепя. – Тезисы докладов на объединенной конференции по археологии, этнографии и антропологии Прибалтики. Москва, 36–38.
- Saadre, O.** 1966. Otepää varasemast ajaloost. – Otepää. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 26.–30. juunini 1966. a. Ettekannete lühikokkuvõtted. Tallinn, 45–50.
- Tuulse, A.** 1942. Die Burgen in Estland und Lettland. (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, XXXIII.) Dorpater Estnischer Verlag, Tartu.

Ain Mäesalu

ABOUT THE DESTRUCTION DATE OF THE MEDIEVAL CASTLE OF OTEPÄÄ

Summary

In the mid-1980s the author tried to verify the hypothesis about the destruction and abandoning of the castle of Otepää in 1396, which was based on the state and possibilities of research at that time. The most important source consisted of 26 silver coins discovered in the burnt horizon of castle. The coins, minted in Tallinn and Tartu, were at that time generally dated to the period 1390–1422. Nevertheless, the most renowned researcher of medieval coins Arkadi Molvõgin was firmly convinced that all these coins could be dated earlier than 1396. He also promised repeatedly in the 1980s and 1990s to publish an article on the subject, but unfortunately it has not been done yet.

On the basis of the enfeoffment given to the brothers Hermann and Otto von Uxkull by the bishop of Tartu in 1398 it is not possible to establish the physical condition of the castle of Otepää, or even whether anybody lived there at the time. The word *borchsete* (*borchgesete*), used in several documents from the 15th century, is ambiguous and hence it is not possible to prove fairly and squarely the persisting of the castle of Otepää, as Jaak Mäll has attempted to do in his article. *Borchwall* in Otepää, mentioned in a document from 1475, suggests a possibility that only the ruins of a circular wall were preserved of the destroyed castle. The hypothesis of Armin Tuulse about the persistence of the castle of Otepää in the 15th century, which Mäll supports, was unfortunately based on an erroneous opinion that the St. Elisabeth chapel, mentioned in a document from 1477, was located in the castle of Otepää. Actually this chapel was located in the market-town of Otepää, and in the castle there was the chapel of St. Michael, which has been mentioned in documents from 1324 and 1363.

The present stage of investigation of the coins found from Otepää (see the article by Mauri Kiudsoo in this volume) allows us to date the great fire and the abandonment of the castle somewhat later than has been presumed up to now (1396) but still earlier than the monetary reform of Livland in 1422–1426. This is further corroborated by the present state of investigation of other archaeological finds. The Siegburg and Waldenburg stoneware found from the castle of Otepää can be dated (differently from the suppositions of Mäll) to the end of the 14th century and the first two decades of the 15th century, according to the opinion of Erki Russow, the top specialist in western late medieval pottery in Estonia.

The few later finds dating from the 15th–16th centuries (e.g. some fragments of Raeren pottery) could have fallen to the area of the castle when it was not actively used for dwelling and fortification any more. They may be related to the inhabitants of the nearby Otepää market-town.